

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 003.628:159

О. М. Солецький

кандидат філологічних наук,
докторант кафедри української літератури
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ЕМБЛЕМАТИЧНІ СТРУКТУРИ ПСИХОАНАЛІЗУ (ТЕОРІЯ М. КЛЯЙН І ІКОНІЧНО-КОНВЕНЦІЙНА СИГНІФІКАЦІЯ)

У статті досліджується емблематична структурологія викладу теорії Мелані Кляйн, що є продовженням розгляду більш широкої проблеми – ролі емблематичних механізмів у психоаналітичних концепціях, викладених нами у працях «Емблематичні «механізми» і теорія Зигмунда Фрейда», «Емблематична традиція і метод К.Г. Юнга».

Ключові слова: емблематизм, структура, сигніфікація, іконічний, конвенційний, символ.

Постановка проблеми. Сучасне світове літературознавство доволі виразно демонструє актуальність епістемологічних синкретичностей, активну міжнаукову методологічну корелятивність у вивченні явищ текстуальності, сигніфікативності чи історичного розвитку літератури загалом. Біосеміотика, зоосеміотика, літературний онтогенез і філогенез, «іконотропізм» та «еволюційна дарвіністська теорія» літератури Е. Сполскі, когнітивне літературознавство, психоісторія літератури Н. Зборовської – це лише окремі вияви ефективного використання методології та процесуальної евалуативності з інших наукових галузей у філологічних студіях. Проте і літературні моделі та форми неодноразово ставали імпліцитними чи експліцитними засобами розвитку, утвердження та обґрунтування різних наукових концепцій. У цьому контексті цікавими виглядають спостереження за функціонуванням «психоаналітичної герменевтики» (Г.Г. Гадамер) та продуктивним взаємообміном між конкретними літературними формами, сигніфікативними механізмами та психоаналітичними інтерпретаціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цій статті продовжуємо огляд задекларованої проблеми, що є продовженням більш широкого дослідження, частково висвітленого у попередніх публікаціях – «Емблематичні «механізми» і теорія Зигмунда Фрейда» та «Ембле-

матична традиція і метод Карла Ґустава Юнга». Про конвергенцію психоаналізу і літератури багато писали як світові, так і українські вчені. У працях П. Баррі [2], Г. Блума [3], Г.Г. Гадамера [5], Є. Еткінда [21], С. Жижєка [6], Ж. Лакана [13], В. Агеєвої [1], Т. Гундорової [4], Н. Зборовської [7; 8], М. Моклиці [14], А. Печарського [15], Л. Плюща [16], Б. Тихолоза [19], І. Фізера [20] та багатьох інших у різних проекціях констатуються літературознавчі та психоаналітичні контамінації.

Мета статті. Головною метою цієї студії є вивчення функціональності когнітивних та рецептивних «емблематичних» механізмів у психоаналізі, визначення ролі іконічно-конвенційної сигніфікації в теорії М. Кляйн, що стала методологічним інструментом висвітлення психоісторії української літератури Н. Зборовської.

Виклад основного матеріалу. У міфологічних сюжетах Фрейд віднаходить шаблонні схеми, які стають основою, візуальним контуром для конструювання та класифікування психоемоційних поведінкових типів. Структурою та формою такі впорядкування подібні до способів організації смислових представлень в емблематичних збірках XVI – XVIII ст., в яких конкретні, як правило, міфологічні історії стають частиною візуально-символічної переакцентації. Зокрема, одна з найбільш повторюваних емблематичних конструкцій із зображенням Нарциса,

що загляде́вся на свій образ у воді, зустрічається уже в падуанському виданні 1621 р. збірника Андреа Алціато "Emblemata" [22, с. 305–306], з якого перемандрує через низку інших і з'являється в амстердамському виданні "Symbola et emblemata selecta" з підписом «Знай самъ себѣ» [18, с. 240], а пізніше – у діалозі «Наркіс» Г. Сковороди. Одним із центральних засобів вираження ейдосу самопізнання тут є унаочнення кульмінаційної міфологічної ситуації, яка стає образним сигніфікатом для вербальної переакцентації і корекції. Фройд використовує їх доволі часто, зокрема й з метою окреслення суті Едипового комплексу.

У міфологічних оповідях він вбачає розгортання первісних архетипних поведінкових стереотипів, тож усі сюжети розглядає як символічні представлення, які в образній формі кодують враження та уявлення, що зринають із надр несвідомого. Його інтерпретації давніх історій зводяться до емблематичної редукції – конкретні ситуації він виокремлює як ілюстративно-знакові композиції, що потребують розкодування, розгерметизації. Утворення на їх основі психоаналітичних понять передбачає узгодження давніх візуальних репрезентантів та сучасних словесних маркерів за принципом «емблеми». Фройд модифікує традиційне розуміння мистецтва та літератури під фокус психоаналітичної теорії особистості, розглядаючи індивідуальні переживання як емблематичні форми, що прочитуються через різні культурні аналогії, контексти та міфічні схеми.

К.Г. Юнг теж особливо симпатизував символічній сигніфікації, шукав концептуальні смислові прояснення за іконічно зредукованими представленнями, ретельно заглиблювався у різнотипні традиції. Його праці «Про символіку мандал», «Щодо феноменології духу у казках», «Щодо емпірії процесу індивідуації», "Mysterium Coniunctionis" та багато інших вказують на різносторонні спроби інтерпретації відокремлених наочних знаків у релігійних, міфологічних, фольклорних, містичних контекстах. Дослідник намагається віднайти та пов'язати різночасові сигніфікативні форми як виражальні однотипності у буддизмі, християнстві, алхімії, ритуальних обрядах, снах, фобіях, неврозах сучасників і шляхом порівняльних аналогій розкодувати загадкову мову сакрального та несвідомого. Перегляд бібліографічних цитувань та покликань К.Г. Юнга засвідчує його великий інтерес до іконічно-конвенційної сигніфікації у різних за

призначенням, вираженням та часовим окресленням системах.

Проте не лише у З. Фрейда та К.Г. Юнга емблематичне редукування є одним із методів та форм розгортання психоаналітичних концепцій. Їхні послідовники та опоненти теж використовували цю методику. Зберігаючи загальну модель та принцип аналізу, вони, насамперед, шукали нові когнітивно-аналітичні комбінації та іконічно-конвенційні з'єднання для пояснення складних механізмів функціонування «свідомого» та «несвідомого».

М. Кляйн, яка зосереджувалась на осмисленні «первісного злиття і розщеплення двох провідних інстинктів – інстинкту життя й інстинкту смерті» [7, с. 14], вважала, на відміну від Фрейда, доедипову фазу інфантильного розвитку особистості центральною. Її трактування, що лягли в основу феміністичного психоаналізу, теж опираються на іконічно-вербальну сигніфікацію. Першу стадію розвитку дитини М. Кляйн номінує як «фазу переслідування», чи «параноїдально-шизоїдний етап». На цій стадії людина переживає фрустрацію задоволення, ненависть і агресію. Ці емоції «скеровані на ті ж об'єкти, які приносять задоволення, а саме на груди матері» [11, с. 181]. Через те, що в цей період життя дитина не здатна сприймати цілісні об'єкти, фізичне та уявне сприймання ще не достатньо розвинуті, тому материнські груди стають першою психічною фантазією і об'єктом, що викликає перші емоції і формує перші онтологічні сенси. «Таким чином, перса матері, які дають задоволення або відмовляють у ньому, в психіці дитини наповнюються характеристиками добра і зла» [11, с. 182]. У такий спосіб констатується перше смислове впорядкування, що взаємопов'язує «бажаний» образ та психо-емоційне задоволення.

Надалі відбувається репарація (відновлення зруйнованого світу) і синтезування у цілісний образ розщепленого материнського об'єкта. Цей період М. Кляйн називає «депресивним», і він визначає істотно нове емоційне та інтелектуальне реагування на світ. Із часом кількість вагомих фігур, що розрізняє дитяча психіка, зростає, проте саме специфічно ідентифікований образ матері буде визначати його внутрішньопсихічне реагування на події у зовнішньому світі. «Якщо дитині вдається влаштувати всеєдині себе «добро», турботливу матір, то ця інтерналізована мати буде позитивно впливати на неї впродовж усього життя» [11, с. 187].

Таким чином, внутрішньо сформований, «емблематичний» за своєю природою механізм психічного реагування є основою конкретних поведінкових стереотипів. Його опис потребує символічного констатування та виокремлення, адже без такого зведення його природу сформулювати доволі складно. «Тобто, коли «хороший» об'єкт (материнські груди, а згодом цілісний материнський образ) буде переведений у внутрішній план переважно в ситуації любові та задоволення, це сприятиме утворенню доброякісного аспекту раннього Над-Я (Супер-Его) як повноправного представника інстинкту життя всередині людської психіки» [7, с. 20].

Внутрішні візуальні уявлення та їхнє автокомунікування (перше можливе у цьому віці тлумачення, трактування) є аксіомою формування та функціонування психіки індивіда, внутрішніх ідеалів, горизонтів його стереотипів, усталених пресупозиційних реакцій. Тут можемо констатувати, що М. Кляйн намагалася описати структуру переживань, визначити ті елементи, які, взаємодіючи між собою, утворюють зміст емоцій. Зокрема, ситуацію дитячого розриву з персами матері вона ототожнює з народженням страху втрати реальної та імпліцитної «матері». Цей страх пов'язується з переживанням «дитиною вини за те, що вона її знищила (з'їла)» [11, с. 188] у процесі висмоктування молока. Тож «втрата матері – це кара за жадливий вчинок» [11, с. 188]. Зміст цього дитячого переживання, що є першим проявом страху смерті, структурується через візію «смокотання грудей матері» та смислову тотожність із «вбивством». Це значення постає внаслідок взаємозумовленої та конгруентної рецептивно-асоціативної конвергенції. Приклади, які наводить дослідниця з власної практики, підтверджують велику залежність переживань, фобій та неврозів від зредукованих свідомістю візуальних констант та спровокованих ними сенсів.

Описуючи наступні стадії розвитку особистості, М. Кляйн знову ж зосереджується на образних унаочненнях, які централізують і фокусують «змісли» (І. Франко) нових етапів психічного становлення. Зокрема, передумови для виникнення Едипового комплексу вона вбачає у перенесенні лібідозної фіксації з материнських грудей «на батьківський пеніс» [10, с. 211].

Спираючись на дослідження К. Абрахама, вона зазначає вагомість асоціацій жіночих грудей та пеніса, які замінюються й іншими частинами тіла – палець, стопа, волосся, сідниці [10, с. 211].

У всіх цих процесах важливу роль відіграє «функція символуотворення і фантазійної діяльності» [10, с. 218]. Бажані батьківські фігури у фантазіях переводяться в середину психіки (так званий процес інтерналізації). Маючи чіткі емоційні резонанси (хороший, поганий), вони утворюють первинні смислові реакції, що визначають поведінку дитини за принципом емблематичних алгоритмів. І, хоча Кляйн використовує поняття «символ», з контексту її праць зрозуміло, що символізація – це лише частина більш глибокого структурованого процесу, де не лише одиничні опосередковані вираження визначають механізми психічних ідентифікацій. «Символізм є основою усієї сублимації і будь-якого таланту, адже саме шляхом символічного зрівнювання речі, діяльності й інтереси стають предметом лібідозних фантазій» [9, с. 41]. Зрештою, дослідниця доповнює такі висновки міркуванням, що супроводжує ці процеси стан тривоги, який і «запускає в дію механізм ідентифікації» [9, с. 41].

Дитячу стадію сприйняття реальності вона вважає «абсолютно фантазійною», що зрештою може вважатись аналогом ранньої стадії сприймання світу давніми людьми. Дитина «оточена об'єктами тривоги, і в цьому відношенні екскременти, органи, об'єкти, речі, живі і неживі, спершу є еквівалентами один одному» [9, с. 41]. Сприймання світу завжди супроводжується тремтливим переживанням, особливо на ранніх стадіях, коли відбувається перше встановлення взаємовідповідності між предметом і емоцією на «межі життя та смерті».

Інфантильні сексуальні теорії, що виникли на основі ректифікацій батьківських образів, їх частин через комбінації з'єднання, розкладання, накладання, лежать в основі багатьох міфологій. Жінка з фалосом чи бородою, фалічна матір (корова, кобила), уробос, материнський гібрид, андрогін – усі ці синкретичності вказують на вагомість візуальних схрещень на ранніх стадіях зародження свідомості. М. Кляйн вважає, що вони пов'язані з інфантильною депресивною позицією.

Можна констатувати, що у центрі спостережень та інтерпретацій М. Кляйн лежить явище когнітивно-емоційного «процесу», яке розглядається як послідовна та закономірна модифікація фізіологічних явищ та психічних станів. Його тлумачення близьке до поняття «тропізм» у концепції Е. Сполскі [23], що виводиться з антропологічної та біологічної контекстуалізації.

Подібно до «фототропізму – квітка повертається до сонця, чи гідротропізму – коріння росте до води» [23, с. 12], людина задовольняє свій біологічний та когнітивний «голод», формуючи іконотропічні матриці з природного потенціалу та пізнавальної активності. За аналогією до метаболізму: «Як організм перетворює їжу в живі частини тіла, водночас руйнуючи речовини, які він поглинає та виробляє енергію, потрібну для життя» [23, с. 12], свідомість «перетравлює» емоції та задоволення, формуючи певні алгоритми асоціацій про пов'язані з ними об'єкти та предмети (материнські груди і втамування голоду, перса і мати як цілісний об'єкт тощо).

«Процес» як видозмінна сукупність різно сигніфікативних дій редукується, як правило, емблематично, адже синтезовано констатувати та описати явища, що мають диференційну природу, інакше неможливо. «Одна з найбільш гірких невдач, які ми віднаходимо у несвідомому, – зазначає М. Кляйн, – це те, що незліченна кількість питань, очевидно, лише частково свідомих, а якщо і свідомих, то не здатних бути вираженими словами, залишаються без відповіді» [12, с. 295]. Ці відповіді зринають у формі різноманітних неусвідомлених образних виражень, як певні візуальні натяки, що можуть частково розгерметизуватись через вербальні уточнення.

Антропомічний розвиток екстраполюється на інтерналізовані мисленнєві акції, а функціональна значимість конкретних анатомічних органів у певних життєвих циклах трактується як символічна домінанта, що зумовлює етапні поведінкові стереотипи. «Йдеться про фантазуюче перенесення комбінованих батьківських фігур всередину психіки на ранніх стадіях розвитку, або про так званий процес інтерналізації» [7, с. 21].

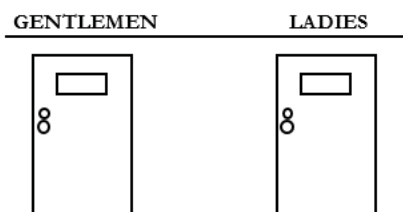
Теорія М. Кляйн, зокрема головні психотипи захисту материнського та батьківського коду, як і концепції З. Фрейда та К.Г. Юнга, стали методологічним підґрунтям викладу психоісторії новітньої української літератури у версії Н. Зборовської, що має промовисту назву «Код української літератури». Поняття «код» вказує на новий формат функціонування та інтерпретації текстової системи, що спирається на нетрадиційне уявлення про форму і зміст художнього повідомлення. Окрім того, воно акцентує на прихованості справжніх сенсів, що дешифруються через окремий тип умовностей та правил, творення вибіркового сполучень із текстових рядів.

Психоаналіз суттєво завдячує літературі та літературній критиці. Обираючи за об'єкт аналізу образ, символ, міфологічну свідомість, архетип, художню творчість, адепти цієї науки створили нову проекцію розуміння природи художньої творчості. Уже за життя З. Фрейда, К. Юнга та інших він став новим літературно-критичним методом, способом інтерпретації художніх текстів у фокусі людської психіки, когнітивної рецепції й акцій свідомості. Тож цілком логічно, що він сформував окремий літературознавчий напрям.

Н. Зборовська, оцінюючи тенденції розвитку літературознавства у ХХ ст., твердить про вагомість методології герменевтики та структуралізму, які були адаптовані та модернізовані психоаналізом. «Психоаналіз здійснює зсув із центрального об'єкта герменевтики (містечтво як «форми самопізнання духу») на периферійний тілесний низ духовного творця» [8, с. 60–61]. У центр методології психоаналітичного літературознавства, таким чином, ставиться проблема творчої «психоструктури» та інтерпретації її складових елементів, трактування імпліцитних відношень між іконічно-конвенційними сигніфікатами та екзистенційними психо-емоційними процесами, що торкаються автора і тексту, автора і біографії, тексту і реципієнта, тексту і культури, тексту і соціуму. Такі тенденції вкотре засвідчують, що психоаналітичні інтерпретації опосередковано пов'язані з текстуальною «метафізикою». «Зміщення ідей і концептів психоаналітичної парадигми до метафізики художнього тексту, – зазначає А. Печарський, – відбувається через те, що в структурованій системі поезики міститься діагностичне й терапевтичне самовизначення наратора, героя, прототипа, автора тощо» [15, с. 43].

Про вагомість структурально-герменевтичної стратегії у методиці психоаналізу найпоказовіше свідчать праці Ж. Лакана. Опираючись на дослідження Ф. де Сосюра [17], французький учений висловив славнозвісне формулювання, що несвідоме структуроване як мова. Повсякчас підкреслюючи, що значення утворюються завдяки зв'язкам між словами, а не словами і речами, він неодноразово вдається до «емблематизованих» пояснень, що латентно констатують неоднозначність його висновків, недооціненість та ігнорування іконічної сигніфікативності в теорії, проте активне використання в «ілюстративних» прикладах. Зокрема, акцентуючи на нескінченному «ковзанні»

означника щодо означуваного, Лакан згадує малюнок Ф. де Сосюра, на якому зображено «хвилясті лінії з давніх мініатюр книги Буття на позначення верхніх і нижніх вод. І тонкі, схожі на струмені дощу, вертикальні пунктирні лінії, призначені для виділення сегментів повідомлення» [13, с. 62]. Або ж існування нездоланної прірви між словом і референтом він унаочнює схемою, на якій зображено двоє дверей до туалету з підписами «чоловічий» та «жіночий».

Метою цієї піктури є демонстрація того, що один і той самий означник може мати різні означувані, а значення народжуються у протиставленні. Проте спосіб та форма такого пояснення вказує, що для цих розрізень потрібне, принаймні, умовне (уявне) візуальне існування «дверей», яке у співдії з означником створює умови для окреслення означуваного. Зрештою, ще більш промовистими є його коментарі щодо поліфонії означуваних ланцюгів і пунктирності номінативної ізоляції.

Висновки і пропозиції. Психоаналітична інтерпретація своєрідно ставиться до «форми» художнього твору. Текст переструктурується у шаблонах психоаналітичних концепцій з метою констатування прихованої присутності знакових для цього методу понять та категорій (свідоме/несвідоме, комплекс Едипа, стадії розвитку та емоційні симптоми). Такі «перепрочитання» часто реалізуються через емблематичне структурування іконічно-конвенційних сигніфікативів.

Список використаної літератури:

1. Агеева В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича / В. Агеева. – К.: Факт, 2006. – 432 с.
2. Баррі П. Вступ до теорії: літературознавство та культурологія / П. Баррі. – К.: Смолоскип, 2008. – 360 с.
3. Блум Х. Страх впливання. Карта перечитывания / Х. Блум; пер. с англ. С. Никитина. – Екатеринбург: Изд. Уральського університета, 1998. – 352 с.
4. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн / Т. Гундорова. – К.: Критика, 2005. – 264 с.
5. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. У 2 т. / Гадамер Г.-Г.; [пер. з нім. О. Мокровольського]. – К.: Юніверс, 2000. – Том 1: Герменевтика I: Основи філософ. герменевтики. – 464 с.
6. Жижек С. Интерпассивность. Желание: влечение. Мультикультурализм / Пер. с англ. А. Смирнова; под ред. В. Мазина и Г. Рогоняна. – СПб.: Алетейя, 2005. – 156 с.
7. Зборовська Н. Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури / Н. Зборовська. – Київ: Академвидав, 2006. – 502 с.
8. Зборовська Н. Психологія і літературознавство: посібник / Н. Зборовська. – К.: Академвидав, 2003. – 392 с.
9. Кляйн М. Значение символаобразования в развитии Эго // Кляйн М. Психологические труды: В 7 т. – Том 2: Любовь, вина и репарация / М. Кляйн. – Ижевск: ERGO, 2007. – С. 37–56.
10. Кляйн М. Некоторые теоретические выводы относительно эмоциональной жизни младенца // Кляйн М. Психологические труды: В 7 т. – Том 5: «Эдипов комплекс в свете ранних тревог» и другие работы / Мелани Кляйн. – Ижевск: ERGO, 2009. – С. 187–230.
11. Кляйн М. Отлучение от груди // Кляйн М. Психологические труды: В 6 т. – Том 2: Любовь, вина и репарация / М. Кляйн. – Ижевск: ERGO, 2007. – С. 179–199.
12. Кляйн М. Ранние стадии Эдипового конфликта // Кляйн М. Психологические труды: В 6 т. – Том 1: Развитие одного ребенка / М. Кляйн. – Ижевск: ERGO, 2008. – С. 289–308.
13. Лакан Ж. Инстанция буквы, или судьба разума после Фрейда. Пер. с фр. / Перевод А. Черноглазова, М. Титовой (Значение фаллоса). – М.: Русское феноменологическое общество, издательство «Логос», 1997. – 184 с.
14. Моклиця М. Модернізм як структура: Філософія. Психологія. Поетика / М. Моклиця. – Луцьк: Вежа, 2002. – 390 с.
15. Печарський А. Сучасний психоаналіз і українська література: аспекти взаємодії / А. Печарський // Філологічні семінари. – 2013. – Вип. 16. – С. 40–46.
16. Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка: навколо «Москалевої криниці»: дванадцять статтів / Л. Плющ. – Едмонтон, 1986. – 330 с.
17. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Сосюр; [пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко]. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
18. Тесинг Я., Копієвський І. Символи і Емблемата (Symbola et Emblemata selecta) / Тесинг Я., Копієвський І. – Амстердам: типографія Генріха Ветстейна, 1705. – 306 с.
19. Тихолоз Б. Психодрама Івана Франка в дзеркалі рефлексійної поезії: Студії / Б. Тихолоз. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – 180 с.

20. Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні (Метакритичне дослідження) / І. Фізер. – К.: Видавничий дім «КМ. Academia», 1993. – 112 с.
21. Эткінд Е. «Внутренний человек» и внешняя речь (Очерки психопозитики русской литературы XVIII – XIX веков) // Эткінд Е. Психопозитика. – СПб.: «Искусство – СПб», 2005. – С. 15–396.
22. Alciati A. Emblemata cum commentariis Clavdii Minois : & notis Lavrentii Pignorii Patavini : nouissima hac editione in continuam vnius commentarij seriem congestis, in certas quasdam quasi classes dispositis, & plusquam dimidia parte auctis. – Patauij: Apud Petrum Paulum Tozzium, 1621. – 1005 p.
23. Spolsky E. Introduction: Iconotropism or Turning toward pictures // Iconotropism : turning toward pictures / edited by E. Spolsky. – Lewisburg, PA . Bucknell University Press, (c)2004. – P. 11–19.

Солецкий А. М. Эмблематические структуры психоанализа (теория М. Кляйн и иконо-ческо-конвенционная сигнификация)

В статье исследуется эмблематическая структурология изложения теории М. Кляйн, являющаяся продолжением рассмотрения более широкой проблемы – роли эмблематических механизмов в психоаналитических концепциях, изложенных нами в работах «Эмблематические «механизмы» и теория Зигмунда Фрейда», «Эмблематическая традиция и метод К.Г. Юнга».

Ключевые слова: эмблематизм, структура, сигнификация, иконический, конвенционный, символ.

Soletskyi O. Emblematic Structures of Psychoanalysis (Melanie Klein's Theory and Iconic-Conventional Signification)

Emblematic structurology of Melanie Klein's theory expounding has been considered in the paper. This is a further case study having been started in the papers Emblematic "Mechanisms" and the Theory of Sigmund Freud and Emblematic Tradition and Method of Carl Gustav Jung.

Key words: emblematicity, structure, signification, iconic, conventional, symbol.